

JAKAB GYÖRGY

A békeviselt nemzedék történelemtanárai¹

ISKOLA – VILÁG

„Számomra az emberi faj létkérdésének tűnik, hogy vajon milyen mértékben sikerül kulturális fejlődésének úrrá lenni az emberi agresszív és önpusztító ösztönöknek az együttélésben okozott zavarán. Ebben a vonatkozásban talán éppen a jelen érdemel különleges figyelmet. Az emberek a természeti erők feletti uralmukban odáig jutottak, hogy segítségükkel könnyű egymást az utolsó emberig kiirtaniuk. Innen származik jó része jelenlegi nyugtalanságunknak, boldogtalanságunknak, szorongó hangulatunknak.”

Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában* (1929)

BEVEZETŐ

A mi nemzedékünk² még viszonylagos békében szocializálódott – ami az emberi történelem luxustermeke. A következő generációk valószínűleg már kevésbé békés, kevésbé „otthonos” viszonyok között fognak élni – úgy, ahogy a minket megelőző nemzedékek többsége is élt. A háború ebben az esetben nem feltétlenül jelent fegyveres harcot. Sokkal inkább a folyamatos veszélyeztettség érzését, a létharc kevésbé civilizált formáit. Azt, hogy borúsabbá, durvábbá és kiszámíthatatlanabbá válik a világ. A globális felmelegedés, a világháborúk, a média által közel hozott háborúk képe vagy

szomszédos valósága óhatatlanul fölerősíti a primitív túlélési technikákat, a „mi és ők” törzsi személetet, a győztes-vesztes emberi viszonylatok enyhébb vagy erőszakosabb formáit.

Ahhoz a roppant szerencsés generációhoz tartozom, amely mindeddig békében és viszonylagos jólétben élhetett, amely felnőtt fejjel tapasztalhatta meg a „puhuló” Kádár-rendszer végét, amely aktívan megélhette a rendszerváltás eufóriáját és demokratikus illúzióit, amely feltehetően az utolsó olyan generáció, amely közvetlenül még nem tapasztalja meg a globális felmelegedés és a digitális életvilág súlyos következményeit,³ amelynek most módjában áll egy tágabb történelmi horizont keretében megvizsgálni,

¹ Ez a rész az Osztályfőnökök Országos Szakmai Egyesületének honlapján korábban megjelent írásom (<https://osztalyfonok.hu/7323/>) alaposan kibővített változata.

² A szerző a '80-as évek elején kezdte a pályáját. (*A szerk.*)

³ Jakab György és Patai Rita (2022): Profil és profilalkotás a digitális életvilágban. *Iskolakultúra*, 32. 3. sz., 31–43.

hogyan „Mi történt vele az elmúlt évtizedekben?”, és most gondolkodhat arról is, hogy mit adjon tovább a következő nemzedéknek. Ennek tudása persze nem véd meg attól, hogy rezignánsan vagy éppen kétségek között tekintsünk vissza és előre, hogy rossz közérzettel éljük meg a körülöttünk lévő változásokat, amelyekről inkább csak sejtjük, hogy mifélek. Lehet, hogy csak búcsúzik egy olyan nemzedék, amelynek történelemformáló szerepe „lejár”, amely azonban nem tudja eldönteni, hogy az általa tapasztalt „kultúraváltás” élménye mennyiben csupán szubjektív életérzés, illetve mennyiben ténylegesen brutális változás. Lehet, hogy csak arról van szó, hogy a második világháború után kialakult európai békekorszaknak van vége, mivel a szemtanúk fokozatos távozásával a közvetlen háborús élmények és gátlások kikoptak a kollektív emlékezetből, de az is lehet, hogy nagyobb történelmi korszakváltásnak vagyunk tanúi.

súlyosan anómikus,
normanélküli állapot
jött létre

ROSSZKEDVÜNK TELE

Anómikus viszonyok

A második világháború borzalmai után a közvetlen környezetünkben fokozatosan sokasodtak a civilizációs vívmányok – következményükként az életkor meghosszabbodott, és sokak számára békésebb, kényelmesebb lett az élet. Az emberi szabadság bővülésének lehettünk tanúi; mégis lehetett Auschwitz után verset írni, jóléti kultúrát építeni. Mi szerencsés módon ennek a civilizációs hullámnak és optimista

életérzésnek a felívelő szakaszában tevékenykedhettünk, és most valószínűsíthetően a le szálló ágát látjuk. Napjaink alapvető életérzése ugyanis az, hogy körülöttünk elbizonytalanodtak az együttélés és együttműködés korábban viszonylagos biztonságot adó szabályai. Súlyosan anómikus, normanélküli állapot jött létre. Míg a mi gyerekek- és ifjúkorunkban az emberek többékevésbé átláthatták a társadalmi viszonyrendszereket, és ezekre építve nagy vonalakban tervezhették a jövőjüket – tanultak, dolgoztak, iparkodtak, hogy jobb életük legyen –, mára mindez kiszámíthatatlanná és megjósolhatatlanná vált. A sikeres tanulás nem biztosít feltétlenül munkát, a példás munkateljesítmény pedig nem feltétlenül párosul anyagi megbecsüléssel. Egy vállalkozás egyik pillanatról

a másikra csődbe mehet, vagy éppen fellendülhet a szabályozás váratlan megváltozása miatt, emberi kapcsolatokat és otthonokat megdöbbentő gyorsasággal tehet tönkre egy önkényes politikai döntés. A társadalmi versengés természetesen korábban sem a klasszikus sportszerűség játékszabályai szerint zajlott, de az alapvető normák – „Ne tedd azt másokkal, amit magadnak nem kívánsz!” – érvényességét az emberek többsége elfogadta, vagy legalábbis látványosan nem kérdőjelezte meg. Napjainkban azonban a különböző kultúrák és közösségek keveredése miatt ezek az általános szabályozóerők fellazultak; mind több és több párhuzamosan létező értékrend, többféle egyéni önérvényesítési mód alakul ki, így egyre több ember érzi úgy, hogy nem akkor jár jól, ha betartja az együttélési és együttműködési szabályokat, hanem ha megszegi azokat. A helyzetünk olyan, mintha egyetlen táblán

egyszerre három különböző társasjátékot – „Gazdálkodj okosan”-t, „Szeressük egymást gyerekek”-et, „Ki nevet a végén”-t – játszánánk, de sohasem tudhatjuk, hogy partnereink és ellenfeleink éppen melyik játék szabályai szerint fognak lépni a következőkben. A körülöttünk lévő világ így egyre kaotikusabbnak látszik, ami sokakból óhatatlanul zsigeri félelmet és agressziót vált ki.⁴ Az állandósult bizonytalanság miatt az emberek folyamatos szorongásban és örökös harckészültségben élnek. Úgy tűnik, hogy a többgenerációs építkezésben és együttműködésben érdekelt polgárok világa felett átvette a hatalmat a harcosok gondolkodásmódja, amelynek egyik jellemzője az erőpolitika folyamatos alkalmazása, a másik pedig a beszükkült jövőképből fakadó telhetetlenség: ki tudja, mi lesz holnap, a jelenből kell a maximumot kihozni. Ebben a korábbi békésebb normákat folyamatosan felülíró sajátos létércsben csökken az általunk megszokott emberi és intézményi szolidaritás ereje, miközben persze új típusú „bajtársi” együttműködési és túlélési formák is kialakulnak.

Norbert Elias írja⁵ a középkori társadalomról: „Abban a korban, amelyről itt szó van, nem létezik büntető társadalmi

csökken az általunk megszokott emberi és intézményi szolidaritás ereje

hatalom. Az egyetlen fenyegetés, veszély, mely félelmet kelthet, az volt, hogy az erősebb legyőzheti a gyengébbet. Egy kis létszámú elitől eltekintve a rablás, a fosztogatás és a gyilkolás teljességgel a korszak harcstársadalmának mércéi közé tartozott. [...] A mai győztes holnapra a sors forgangósága következtében legyőzötté, fogollyá és rendkívül veszélyeztetetté vált. Ebben az állandó forgatagban, az embervadászat háborús és a vadászat és a lovagi tornák 'békeidőbeli' szórakozásának váltakozásában kevés dolog volt előre kiszámítható, a jövő mindig szinte még a „világból' kimenekültek számára is aránylag bizonytalan volt, az egyedüli szilárd pont isten és néhány összetartó

ember hűsége. Rettetés uralkodott mindenütt; a pillanat háromszorosan számított. S mint valódi sorscsapás, úgy csapott át minden átmenet nélkül az öröm félelembe, s a félelem szintűgy átmenet nélkül váltotta ki az új örömek való odaadást. A középkor laikus felső rétegének zöme bandavezéreltet él. Ízlésük és szokásaik is ehhez alkalmazkodtak. [...] A középkori harcos nemcsak szerette a harcot, benne is élt. Ifjúsága azzal telt, hogy felkészült a harcokra. Amikor nagykorú lett, lovaggá ütötték, s addig háborúskodott, ameddig csak erejéből futotta,

⁴ A kiszámíthatatlan és átláthatatlan világ persze inkább csak a civilizált polgári világban tűnik természetellenesnek. Sok területen – vadászat, katonaság – természetes állapot, amelyre föl lehet készülni. Nem véletlen, hogy éppen a katonaságtól került át egy sajátos fogalomrendszer a közgazdaságbanba, illetve a különböző társadalomtudományokba, amellyel napjaink állandóan változó környezetét és az ahhoz kapcsolódó életérzést, illetve reakciómódokat igyekeznek leírni. A VUCA betűszóval jelölt létállapot – Volatile (változókéony), Uncertain (bizonytalan), Complex (bonyolult), Ambiguous (többértelmű) – eredetileg a bizonytalan és dinamikusan változó, ezért előre nem jelezhető harcászati helyzeteket írta le. A VUCA modell egyrészt leírja az adott környezetet jellemzőket, amelyet változókéonynak, uralhatatlannak, komplexnek és átláthatatlannak jellemez, majd vezetési modelljével egy lehetséges megoldást is kínál az innovatív kultúra megteremtésére. Bővebben: Daniel Kahneman (2013): *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG Könyvek. Budapest.

⁵ Norbert Elias (1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest. 356–357.

tehát egészen aggastyánkoráig. Életének nem volt más funkciója. Lakóháza őrtorony, erődítmény volt, támadó- és védekezőfegyver egyszerre. Ha véletlenül, kivételesen békében élt, legalább a háború illúziójára volt szüksége. Lovagi tornákba vetette magát, s ezek gyakran csak kevésbé különböztek az igazi harctól.”

Az persze ma még nem látható, hogy milyen mértékben vonódnak majd vissza a felvilágosodás civilizációs értékei: mennyiben veszi majd át a túlélésre játszó „ki kit győz le” világszemlélet a számunkra fontos emberi méltóság, tolerancia és szolidaritás helyét; mennyiben marad érvényes a világ „varázstalanításának” (racionális megértésének és kiszámíthatóságának) programja.⁶ Ami azonban talán már most is látszik, hogy az általunk képviselt és pedagógusként terjesztett értelmiségi kultúra egyetemességét (mindenkire vonatkoztatottságát) újra kell gondolni. Miről van szó? A békeviselt nemzedék pedagógusai beleszülettek az értelmiségi kultúra széles körű expanziójába és a sajátos erőszakszervezetként működő iskolarendszer révén hivatásukká is tették ennek a kultúrának (a „szellem napvilágának”) uralkodóvá tételét. Nyilvánvalóan nem könnyű belátni, hogy ez az egyetemlegesnek

gondolt kultúra szintén a történelem változó luxustermekei közé tartozik, amelynek érvényesítéséhez békére és viszonylagos jólétre van szükség: az értelmiségi lét a történelem folyamán többnyire csak egy szűk társadalmi réteg sajátja volt – gondoljunk csak a középkori szerzetesek belterjes kolostori életére és értékrendjére, amely minden szempontból igyekezett elkülönülni a harcosok világától.

Mit tehetnek a pedagógusok?

Felvetődik a kérdés, hogy ebben a mind elmentmondásosabbá és harciasabbá váló világban mit tegyen, mit tehet a pedagógus? Mennyiben érvényesek, vagy éppen veszélyesek békeviselt tapasztalataink a továbbiakban? Milyen tudást adjunk át a következő nemzedékeknek? Mire szocializáljon az iskola? Az egymás elleni harcra, vagy éppen az általános emberi szolidaritásra, ami persze a harcosok számára a gyengeség jele? Szembeszállhat-e az iskola a korszellemmel? Mennyiben segíthet ezen a problémán egy tágabb történelmi horizont keresése? Mit jelent az manapság, hogy ki kellene dolgozni a „túlélés pedagógiáját”?⁷ Mennyiben segíthet ebben az iskolai történelemoktatás?

⁶ Marten Scheffer és munkatársai tartalomlemezési módszerekkel több millió 1850 és 2019 között született szépirodalmi és szakirodalmi publikációt vizsgáltak át. A kutatás során olyan kifejezéseket kerestek, amelyek egyfelől a racionalitásra – meghatározó okokra és következményekre – vonatkoztak, másfelől az érzelmi tapasztalatokra – érzéni, hinni – utaltak. Azt tapasztalták, hogy a köznyelvben a racionalitásra utaló szavak száma a huszadik század utolsó harmadáig folyamatosan növekedett, míg az érzelmi jellegűeké folyamatosan csökkent. Az ezredfordulóra azonban ez az irány fokozatosan megfordult, az érzelmi igazolások meghaladták a racionális érvelések számát. Hasonló tendenciát mutattak ki az egyes és többes számú személyes névmások vonatkozásában. Míg korábban inkább a többes számú, illetve általános alanyok domináltak, napjainkhoz közeledve egyre inkább az individuálisabb, személyesebb megfogalmazások voltak meghatározóak. Ezek a kutatások – amelyek következtetéseit megerősítették a Google-keresésekre irányuló vizsgálatok eredményei is – azt mutatták, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős elmozdulás ment végbe a közösségtől az egyéni felé, a racionalitástól az érzelmek felé. Mindez arra utal, hogy az emberek egyre kevésbé racionálisan és elvonatkoztatva, sokkal inkább érzelmileg és közvetlenül magukra vonatkoztatva érzékelik a körülötük lévő világot.

⁷ Mátrai Zsuzsa (2009): Új korszak küszöbén: a túlélés pedagógiája. *Iskolakultúra*. 19. 3–4. sz., 122–128.

Emlékszem, az 1990-es évek végén az egyik társadalomismeret-órán egy általam különösen kedvelt diák jelentkezett, majd – ártatlan szemmel, de nagyon provokatív módon – körülbelül a következőket mondta-kérdzte: Nemrég került a kezébe a Nemzeti alaptanterv Társadalomismeret tantárgyra vonatkozó bevezető szövege, amelyben azt olvasta: „*a tárgy alapvető feladata az, hogy segítse a felnövekvő nemzedékeket eligazodni az egyre bonyolultabb társadalmi viszonyok között, támogassa sikeres társadalmi beilleszkedésüket.*” – „*Akkor mi most mit fogunk tanulni? Valami 'Legyetek jók, ha tudtok'-féle 'prédikációkat'?* – kérdezte, illetve, hogy én ezzel *'sikeres lúzereket' nevelek-e belőlük, vagy ehelyett inkább 'hazudni, csalni, lopni, harcolni' tanítom őket, hogy 'sikeresebben' beilleszkedjenek a mai magyar társadalomba?*”

GLOBALIS KORSZAKVÁLTÁS!

Az antropocén világkorszak

A földtudományi tudósok között lényegében elfogadottá vált az a nézet, hogy a

korábbi földtörténeti korszakból (holocén) átléptünk egy új korszakba, az úgynevezett *emberkorba* (antropocén), amelynek fő jellemzője az, hogy az emberi tevékenység már döntő módon meghatározza Földünk ökoszisztémáját. Arról ugyan még viták folynak, hogy ennek kezdetét a földművelésre és állattenyésztésre való áttéréstől, az első ipari forradalom elindulásától vagy az atomkorszak megjelenésétől számítsák, de az már vitathatatlan, hogy megszűnt az emberi kultúra és a háborítatlan⁸ természet elkülönülése. Az ember humanizálta a természetet, így a „*Homo sapiens* vált a bolygó ökológiájában bekövetkező változások legfontosabb tényezőjévé.”⁹ Ez nemcsak azt jelenti, hogy az emberi cselekvés kultúrtájját alakította a Föld nagy részét, hogy háziastította (a maga hasznára fordította) a növény- és állatvilágot, hanem azt is, hogy olyan mértékben képes beavatkozni a természeti folyamatokba, ami már földtörténeti léptékben is számottevő. Az új földtörténeti korszak meghatározása mögött az a felismerés is húzódik, hogy a Föld természetes önszabályzó rendszere már egyre kevésbé képes egyensúlyban tartani az emberi aktivitás következményeit, más szóval, egyre kevésbé képes helyreállítani mindazt, amit az ember

⁸ A magyar nyelv ebben a vonatkozásban is pontosan fogalmaz. A „háborítatlan természet” kifejezés nem a benne lévő létharc felfüggesztésére vonatkozik, sokkal inkább az ember nélküli zavartalanságára. Az emberi háborítás, háború ugyanis egyoldalú uralmi viszony, amely megbontja a korábbi összhangokat és egyensúlyokat: elkülöníti a számára hasznos növényeket a kiirtandó gazoktól, a haszonállatokat az ellenségként szamon tartott vadállatoktól, amelyeket legfeljebb legyőzött érdekességként mutogat az állatkertekben és a cirkuszokban. Napjaink környezeti problémáinak jelentős része az ember eredendő természetének – élni és uralkodni vágyásának akarásából – és hatékony technikai eszközeinek ellentmondásából fakad. Ebben az egyenlőtlen háborúban ugyanis a „természet leigázása” egyben folyamatos önpusztításhoz is vezet. Nem véletlenül javasolják egyre vehemensebben mind a természet, mind pedig a társadalomtudósok a természettel való békekötés szükségességét: „Az antropocentrikus világ- és emberkép téves. Mi emberek nem vagyunk mindennek a mércéje. Az emberiség az állatokkal, növényekkel, földdel, vízzel, levegővel, tűzzel együtt tűnt fel a természet történetében, az élet fáján zöldellő sok millió hajtás egyikeként [...]. Mindezek nemcsak körülöttünk vannak, hanem velünk is, nem csupán a környezetünk, hanem a társvilágunk is. [...] A természeti társvilág nem erőforrás.” (Klaus Michael Melyer-Abich [2004]: A természettel köteendő béke feltevélei. *Comitatus*, 13. 3. sz.)

⁹ Yuval Noah Harari (2020): *HOMO DEUS – A holnap rövid története*. Animus, Budapest. 73.

felelőtlenül elront. Ennek a helyzetnek a metaforáját írta meg Goethe a *bűvészinás* történetében, aki a természetet irányító Mesterétől kapott varázsigt elfeledve katasztrofális helyzetet teremtett maga körül. Míg azonban a mesében a Mester visszatér és rendet teremt, jelen helyzetünkben nem hagyatkozhatunk a természet bölcsességére, csak magunkra számíthatunk.

A globális felelősségvállalás terén az emberi történelem több szempontból is határhelyzetben van. Ez azt jelenti, hogy jövőké-
pünk és jövőnk nagyobbbrst már nem az önszabályozó természeti folyamatokon múlik, sokkal inkább szociokulturális tényezőktől és szempontoktól függ. Napjaink egyre súlyosbodó környezeti nehézségeire már nem adható pusztán technikai válasz, a problémák gyökeres kezeléséhez, alapvető szemléletváltásra, új típusú erkölcsi felelősségvállalásra van szükség. Egyre inkább tarthatatlan a globalizálódó nyugati kultúrának az az antropocentrikus természetfelfogása, mely szerint az önmagát felsőbbrendűnek gondolt ember szabadon kirabolhatja a természetet, amely folyamatosan ellátja majd nyersanyaggal, és eltünteti az általa termelt szemetet is. A népességrobbanás és a technológiai eszközök hatékonyságának óriási mértékű kibővülése miatt ugyanis óhatatlanul újra kell gondolni a hagyományos emberközpontú világképet: az európai humanista hagyomány mindedig tevélegesen nem nézett szembe sem globális egyenlőtlenségeket termelő visszasságaival, sem pedig azzal, hogy az érdekei által vezérelt kapitalista fejlődés ezen a szinten már önpusztító mellékhatásokat is hordoz. Ez

óhatatlanul újra kell
gondolni a hagyományos
emberközpontú világképet

nemcsak azt jelenti, hogy néhány évtizede már olyan technikai arzenállal rendelkezünk, ami képes világhatasztrófákat okozni, és akár el is pusztítani a földi élővilágot, hanem azt is, hogy egyre nagyobb határfokkal működő technikai eljárások révén „belepiszkálunk” a létezés általános földi szabályrendszerébe, ami roppant kockázatos transzshumán jövőképet előlegez: a földi életet önkényesen egyetlen ökológiai egységgé változtatjuk; génmódosítás révén a természetes kiválasztódást intelligens tervezéssel helyettesítjük; a biotechnológia segítségével új ember-gép viszonylatokat (kiborgok, biorobotok) hozunk létre, amelyek kiszámíthatatlan módon gazdagíthatják vagy veszélyeztetik a következő generációkat.

Az új típusú felelősségvállalás – az ökológiai belátás – nem pusztán önkorlátozást jelent, sokkal inkább a technokratikus uralom elutasítását és a sokféleség iránti toleranciát. Annak elfogadását, hogy – Juhász Nagy Pál szavaival¹⁰ – „a környezet nem közös fürdőmedence”, amelyben a különböző fajok zavartalanul úszkálnak, hanem „az a mód, ahogyan egymást tolerálják”. Ebben az értelemben az ember er-

kölcsi felelőssége – akár a jövőtől való félelem, akár az önkéntes odaadás, a szeretetáldozat motiválja – ökológiai tudatosságot és méltányosságot jelent. Azt, hogy az ember a „Teremtés Koronája” helyett a „Teremtés Őrzőjének” tekintse magát, hogy az uralmi viszonyok helyett a létezés egyensúlyának megőrzésére törekedjen. Erazim Kohák írja:¹¹ „Az egyetlen feltétel az, hogy az emberek ismerjék fel: a szabad élet egyúttal felelős élet is. Vállalják tudatosan a Föld megőrzésének feladatát, és törekedjenek a

¹⁰ Juhász Nagy Pál (1984): *Beszélgések az ökológiáról*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 80–81.

¹¹ Erazim Kohák (1988): Az ökológiai tapasztalat változatai. *Liget*, 1. 8. sz., 15. o.

népességszám, illetve a fogyasztás korlátozására, az élet fenntartásához nélkülözhetetlen összhang helyreállítása érdekében.”

A globalizáció folyamata a káosz peremén

Az elmúlt évtizedekben nagymértékben erősödött az az egészségesedési folyamat, amely szorosan összefüggő hálózatokba kapcsolja össze a világ valamennyi országának gazdaságát, társadalmát és kultúráját – amelyet népszerű kifejezéssel globalizációnak¹² nevezünk. A globalizáció legfőbb sajátossága az információcsere robbanásszerű kibővülése, ami nagymértékben fokozta a társadalmi kapcsolatok intenzitását, valamint az egymástól távol lévő területek egymásra hatását. Ezek a folyamatok számtalan előnyt (az emberek és javak korábbanál jóval szabadabb mozgását, a különböző területek eredményeinek összedadódását) és hátrányt (járványok, migránshullámok, gazdasági válságok) hoznak, miközben a kapcsolatokat megsokszorozó információáramlás miatt áttekinthetetlenül bonyolultabbá is vált a világ. Jól példázza ezt az internet elterjedése, amely egyfelől összekapcsolja az embereket, másfelől követetetlenül befolyásolja a különböző interakciókat és a kultúrák egymásra hatását.

Az ilyen jellegű összetett szervezetek – legyen az egy élő organizmus vagy egy társadalmi intézmény – leírására használják a tudósok a komplexitás fogalmát,¹³ amely a

viszonylag önállóan működő, de egymás viselkedésére kölcsönösen ható elemek bonyolult hálózatának alapvető jellegét igyekeznek kifejezni. Eszerint a gyakori kölcsönhatások miatt akár egymástól távol lévő tényezők is módosíthatják a globális rendszert – ezt nevezik pillangóeffektusnak –, de pusztán egyes elemeiből nem ismerhető meg és nem tervezhető meg az egész

rendszer viselkedése, illetve az átláthatónak gondolt globális folyamatok ismeretében sem jósolhatók meg egyértelműen az egyes részek sajátosságai. A komplexitáselmélet legizgalmasabb

metaforája a *káosz peremén* kifejezés, amely arra utal, hogy világunk a rend és rendezetlenség dinamikus kettősségében létezik, így bonyolult folyamatai is a káosz peremén egyensúlyozva¹⁴ értelmezhetőek. Ez a metafora arra utal, hogy a bonyolult kölcsönhatások hálózatában működő komplex biológiai és társadalmi rendszerek folyamatos működésének és túlélésének alapvető feltétele a rugalmas alkalmazkodás, a rend és a változás szükséglete közötti egyensúlyozás, a stabilitás és a káosz közötti egyensúly megtalálása. Ezt az egyensúlyi pontot nevezik a *káosz peremének*, amely folyamatos mozgásban (elmozdulásban) van ugyan, de amelynek hatékony követése hosszú távon biztosítja a rendszer eredményes működését. A *perem* kifejezés itt arra utal, hogy a merev rendezettség (a megkövesedett és öncélú szabályok) és a túl gyakori változtatás (a kaotikus állapot fenntartása) egyaránt káros a szervezet működése

a káosz peremén egyensúlyozva értelmezhetőek

¹² Lányi András (2007): *A globalizáció folyamata*. L'Harmattan, Budapest.

¹³ Vicsek Tamás (2003): Egyszerű és bonyolult. Komplexitás-elmélet. *Magyar Tudomány*. 109. (Új folyam: 48.) 3. sz., 305–307.

¹⁴ Marosán György (2017): *A káosz peremén egyensúlyozva. Útikalauz jövőkutatóknak*. Bibliatársulat. Budapest

szempontjából. A túlszabályozottság monotonná teszi a rendszer működését, amely így érzéketlenné válik a külvilággal szemben, és elveszíti az alkalmazkodási képességét, miközben a túl sok és indokolatlan változtatás szétrázza magát a rendszert. A régi és az új állandó harcaként is értelmezhető dinamikus modell azonban már nem a hagyományos oksági elven működő tudományos felfogás alapján értelmezi a különböző szervezeteket. Míg a hagyományos szemlélet teljes mértékben igyekszik átlátni a vizsgált rendszerek működését, itt inkább csak az irányok és alternatívák megfogalmazására törekednek. A roppant bonyolult rendszerek esetében ugyanis a változások többsége az összetevők spontán kölcsönhatásából adódik, ami előre tétélesen nem tervezhető, mivel a rendszer elemei önszerveződő módon működnek. (Gondoljunk csak a tanítás folyamatára, amely során nem csupán a tantervek mechanikus lebontása történik a tanár által, hanem roppant soktényezős láthatatlan eseménysor zajlik; illetve a diákok tanulása sem egyirányú műveletként értelmezhető; azt is roppant sokféle tényező határozhatja meg, a diák személyiségétől, pillanatnyi közérzetén át a környezeti hatásokig.)

A történelmi folyamatok ellentmondásos jellege

Az európai történelemszemlélet főáramát az úgynevezett eszkatologikus szemlélet adja, amelyet tétélesen először Szent Ágoston fogalmazott meg *Isten városáról*¹⁵ című munkájában. Ebben a többkötetes műben az

emberiség történelme olyan határozott iránnyal rendelkező folyamatként jelenik meg, amelynek kezdete és vége van. A Teremtéssel induló történetben két erő, a „jó” és a „rossz” („Isten városa” és az „ördög városa”) – küzd egymással, és ez a küzdelem csak az „idők végezetével”, Krisztus második eljövetelel fejeződik be. A történelmi változások alapvető mozgatóereje két erő közötti kibékíthetetlen harc, amelynek hátterében ott húzódik a gondviselésben megnyilvánuló isteni értelem, amely útmutatóul szolgál az emberek számára.

Ehhez az eszkatologikus hagyományhoz kapcsolódik a történelmi haladás újkori európai eszméje, amely a felvilágosodás idején alakult ki. Az emberiség történelme e szerint a felfogás szerint is egységes folyamatként írható le, amely azonban már az ember teremtő értelmére és felelősségére épül. A történelmi folyamat célja ugyan nehezen ragadható meg, de egyértelmű iránya van: az ember saját erőinek a kibontakoztatása. A haladás legfőbb mozgatója és hajtóereje itt közvetlenül már nem a „jó” és a „rossz” harca, hanem a rendezetlenségnek (anarchia, káosz) és a rendnek (szabályozottság), a hatalomnak (uralom) és a szabadságnak (lázas) – ezek történelmi váltakozásában át- meg átalakuló – viszonyrendszere. Ebben az értelemben a történelmi fejlődés biztosan halad az emberi nem kiteljesítése felé, de az emberek számára mindez ellentmondásos módon valósul meg: a technikai és gazdasági fejlődés jólétet ígér és hordoz, de egyszerre jelenik meg áldásként és átokként, gazdagodásként és kiszolgáltatottságként; az

az ember teremtő
értelmére és
felelősségére épül

¹⁵ Szent Ágoston: *Isten városáról I-IV.* Kairosz, Budapest, 2005 – 2009.

emberi szabadságfok kibővülése pedig az autonómia és a szabályozottság paradox kettősségein keresztül érvényesül: miközben felszabadulást jelent a természeti és társadalmi kényszerek alól, ugyanakkor hatalmat biztosít a leigázott természeti környezet, a meghódított népek és a társadalom alávetett tagjai felett.

A béke és háború, rend és rendetlenség kettősségének dinamikus értelmezése¹⁶ jól megfigyelhető az európai társadalomtörténetben is. Ez a történet egyfelől korrekt módon leírható úgy mint az emberi szabadság kiteljesedése, mint a különböző hátrányos

helyzetű csoportok lázadása és emancipálódása. Másfelől leírható úgy is mint az emberek fölötti társadalmi ellenőrzés erősödése, mint a civilizálódás,¹⁷ normalizálódás¹⁸ és digitális kontroll¹⁹ folyamata. Nyilvánvalóan mindkettő igazolható és érvényes. Mindez azt jelenti, hogy az autonómiatörekvések és a társadalmi szabályozás erősödése – bár látszólag ellentétes erőként érvényesülnek – valójában összetartoznak és komplementer módon határozzák meg a történelmi változások dinamikáját. Egy-másra hatásuk jól megragadható a rendezettség és a káosz, a szabályozottság és a

¹⁶ Rend és rendezetlenség történelemformáló dinamikája jól ismert a nem európai kultúrákban is. Ennek legismeretesebb megjelenési formája a kínai taoizmus szimbólumköre, amelyben két ellentétes színű, egymást kiegészítő erő – *jin* („a hegy árnyékos oldala” és *jang* („a hegy napos oldala”) – fonódik össze. Ez a kettősség a létezés mindenütt jelen lévő és mindig mozgásban lévő alaptörvényét írja le: a keletkezés és a pusztulás végtelen folyamatát. A két erő dinamikus kölcsönhatása azonban nemcsak egymásmellettségükben nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a világosabb részben sötét pont, a sötétebb részben pedig egy világosabb pont található. Mindez a változás, az átalakulás folyamatos lehetőségére utal: a rendben benne van a váratlan rendezetlenség; a reménytelennek tűnő káoszból pedig bármikor új rend jöhet létre. A taoisták szerint a világegyensúly, a harmonikus élet a *jin és jang* közötti határon található. Aki ezen a határvonalon jár, az az élet ösvényét tapossa.

¹⁷ Norbert Elias – sok tekintetben Kant és Freud nyomán – arról a folyamatról ír, amely során már a középkortól megerősödött az a törekvés, hogy az erőszakos ösztönök által vezérelt embereket különböző viselkedési szabályok uralma alá helyezték. Mindenekelőtt a királyi udvarokban bevezetett és szigorúan betartott etikettek, erkölcsi szabályok révén (innen ered az udvarias szavunk) kényszerítették a harcos lovagokat arra, hogy tanulják meg a jó modort, fogják vissza erőszakos indulataikat, és legyenek tekintettel másokra. Ennek a civilizáló folyamatnak tehát az a lényege, hogy az emberekben a külső társadalmi kényszerek olyan önmérsékletet alakítsanak ki, amelyeknek köszönhetően fokozatosan elfojtják magukban az erőszakon alapuló „állatias” és „civilizálatlan” viselkedésüket. Norbert Elias (1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.

¹⁸ Az újkortól a civilizáció folyamata fokozatosan kiszélesedett. A királyi udvaroktól fokozatosan a családok és a megszerveződő állami intézmények – dologházak, börtönök, tébolydák, kaszárnyák, kórházak és iskolák – vették át a széles körűvé váló társadalmi szabályozás feladatát. Michel Foucault „normalizációnak” nevezi azt a mindmáig érvényes integrációs folyamatot, amely során a „társadalmi normák felügyelete alá” helyezik az emberek gondolkodás- és viselkedésmódját. Ebben a folyamatban kiemelt szocializációs szerepe van az iskolarendszernek, amely elsősorban az úgynevezett „rejtett tanterv” révén korlátozza a fiatalok „civilizálatlan viselkedését”. Az európai kultúrában tehát az elfojtott érzelmek és indulatok, a kölcsönösen megnyilvánuló tapintat és önmérséklet nem természeti adottság, hanem hosszú társadalomtörténeti és pedagógiai folyamatok eredménye. Michel Foucault (1990): *Felügyelet és büntetés*. Latin Betűk, Budapest.

¹⁹ A digitális kontroll napjainkban válik a társadalmi szabályozás alapvető eszközévé. Ez azt jelenti, hogy az internetes szolgáltatók és keresőprogramok folyamatosan gyűjtik az információkat a felhasználók internetforgalmáról és a róluk szóló online tartalmakról. Ezek alapján sajátos személyiségprofilokat hoznak létre, amelyek nyomán nemcsak a múltbeli tevékenységekre vonatkozóan lehet ismereteket nyerni, hanem a jövőbeli cselekedeteket és döntéseket is jó hatásokkal lehetett előre jelezni. Az ilyen adatbázisok birtoklása és célirányos működtetése várhatóan három nagyobb területet érint majd: a digitális kódok által alkalmazott kényszert, folyamatos megfigyelést, az információk tematikus szűrését. Mindez sok szempontból átalakítja a társadalmi és politikai viszonyokat is, hiszen egyre inkább az információkhoz való hozzáférés válik a hatalom – a kiszolgáltatottság és az uralom – alapjává.

szabadság, az integráció és a dezintegráció, az összetartó és széttartó erők fogalompárok, amelyek révén értelmezni lehet a társadalmak belső feszültségeit és a kultúrák közötti harcok sajátosságait.

A világtörténelmi korszakváltások dinamikájának vizsgálatakor érdemes felidézni Claude Lévi-Strauss *Faj és történelem* című munkájának²⁰ alap gondolatát, mely szerint az alapvető történelmi változások tényleges motorja a különböző kultúrák egymásra hatása: találkozása, ütközése és keveredése. Ebben az esetben a kettősség

úgy jelenik meg mint a homogénizáló kulturális dominancia és a kulturális autonómiavédelem szakadatlan küzdelme, amelyben azonban a szemben álló felek szüntelenül

formálják, alakítják is egymást. Még a nagyon egyenlőtlen összecsapások nyomán is megfigyelhetők a kulturális cserék és kiegyenlítődések. Európa korai arculatát például nemcsak a Római Birodalom több évszázados kulturális homogénizációja formálta, hanem az éghajlatváltozások nyomán meginduló nagy népvándorlások is, amelyeknek irtózatossá pusztításait és tömegjártványait csak hosszú évszázadok múlva heverte ki térségünk. Napjainkban pedig a nyugati társadalmak jólétét és kiváltságos helyzetét megalapozó gyarmatosítás egyenlőtlen hatásai kezdenek látványosan kiegyenlítődni a globalizáció folyamatában – ami persze nagyban hozzájárul az itt élők fokozódó veszélytudatához is. Számátalan volt gyarmati terület – Kína, India, az arab államok – ma már nemcsak kulturális

öntudatra ébredt, hanem kifejezetten világgazdasági és világpolitikai hegemóniára törekszik.

Az ezredforduló talán legnagyobb politikai hatású sikerkönyve Samuel Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című műve. Ebben a könyvben Huntington alapvetően kérdőjelezi meg a már említett Fukuyama globalizációs optimizmusát. Szerinte a mindenkire egyformán érvényes „egyetemes civilizáció” csak az

önmagát felsőbbrendűnek gondolt nyugati társadalmak „hamis önképében” létezik. Az atlanti típusú modernizáció és demokráciaexport maga is ideológia, amely csupán a nyugati világhegemonia

fenntartását szolgálja, és amelyet joggal utasítanak el azok a népek, amelyek ennek az egyenlőtlen világrendnek a kárvallottjai voltak. Huntington arról ír, hogy a hidegháború után „nem ért véget a történelem”, csupán a továbbiakban a nagyhatalmak már nem politikai ideológiák mentén fognak szemben állni egymással, hanem vallási és kulturális alapon, ami azt is jelenti, hogy a korábbi kétpólusú világrend helyett multipoláris világrend alakul majd ki, amelyben nyugati civilizáció már egyre kevésbé lesz domináns szereplő. Az általa megfogalmazott civilizációs paradigma alapján az ezredforduló után közel tíz olyan meghatározó civilizáció – kínai, buddhista, hindu, iszlám, ortodox keresztény, nyugati, latin-amerikai és egy közletről meg nem határozott afrikai – erősödik meg, amelyek gazdaságilag, politikailag és katonailag is harcolni fognak

még a nagyon egyenlőtlen összecsapások nyomán is megfigyelhetők a kulturális cserék és kiegyenlítődések

²⁰ Claude Lévi-Strauss: *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág, 1999.

egymás ellen. Ezek a harcok nem feltétlenül hoznak világháborút vagy közvetlen összecsapást az úgynevezett „mag-országok” (például az USA, Oroszország, Kína) között, de folyamatos konfliktusokat és „helyettesítő háborúkat” eredményeznek a különböző érdekszférák országainak területén – többek között Közép-Kelet-Európában is.

„Rossz közérzet a kultúrában”

Jelenlegi szorongásélményünk sok tekintetben hasonlítható a Nyugatrómai Birodalomban élőket életvilágához és életrézéseéhez. A Kr. után 4-5. században élt aquincumi polgárok sokáig még gondtalan jólétben élhettek, de már egyre fenyegetőbb hírek érkeztek arról, hogy jönnek a barbárok, hogy a kulturális és civilizációs vívmányok már nem tarthatóak fenn sokáig, hogy fel

kell(ene) készülniük egy jóval békéletlenebb és kiszolgáltatottabb világra. És akkor a barbárok egy idő után tényleg jöttek, és tényleg lerombolták az akkori civilizáció békéjét és vívmányait, amelyek csak hosszú évszázadok múltán jelentek meg ismét a térségben.

Hitünk és reményeink szerint persze a mostani helyzet nem ilyen. Az emberiségnek nem külső, földönkívüli betolakodóktól, hanem önmagától kell félnie, a kulturális ki-egyenlítődség problémáját önmagának kell megoldania.²¹ A probléma maga a

civilizációkban
összeomlott a hagyományos – vallásra, családra és hazafiságra épülő – világkép egyértelműsége

globalizáció és annak ellentmondásos termékszelete. A korábbiaknál jóval gyakoribbá vált a különböző kultúrák érintkezése, keveredése és összeolvadása, ami – a vitathatatlan civilizációs eredmények mellett – nagymértékben fellazította a különböző értékrendű kultúrák közötti határokat. Így a korábban viszonylag elszigetelten működő közösségek biztonságot adó belső szabályozóerői is óhatatlanul meggyengültek és elbizonytalanodtak. A globalizációs lehetőségek kitérülésével civilizációkban sok tekintetben összeomlott a hagyományos – vallásra, családra és hazafiságra épülő – világkép egyértelműsége, ami korábban jól körvonalazható identitást biztosított számunkra. Az önazonosság és hovatartozás tudatának elbizonytalanodása miatt óhatatlanul légtüres tér keletkezett, amit jobb híján magunknak kell kitölteni és hitelesen

képviselni. Napjainkban a regionális és európai, a faji (pl. fehér) és nemi identitással, valamint sajátos (valós és digitális) identitásokkal igyekszünk kiegészíteni vagy éppen helyettesíteni tétovázó hagyományos identitásunkat. Ez egyfelől persze rop-

pant vonzó, hiszen olyan társadalmi csoportokkal azonosíthatjuk magunkat, amelyek az egész világra kiterjednek, másfelől azonban ezek a kapcsolatok sokszor nem olyan szorosak és védelmezőek,²² mint a korábbi családi, vallási vagy nemzeti hálózatok. Mindez ugyanakkor komoly kihívások elé állítja a

²¹ Aktuálisabb, mint valaha Konsztandinosz Kavafisz *Barbárokra várva* című verse, amelyben a nép és az előkelők mind arra várnak, hogy „végre ma a barbárok betörjenek”, de végül a barbárok mégsem jönnek: „S most – vajon barbárok nélkül mi lesz velünk? / Ők mégiscsak megoldás voltak valahogy...”. Konsztandinosz Kavafisz *Barbárokra várva*. (ford. Somlyó György) Európa könyvkiadó, Budapest. 1968. 93.

²² Érdemes ebből a szempontból felfigyelni a magyar nyelvben nyomokban még meglévő ősi gondolkodásmódra felfigyelni, amely a maga összetettségében igyekezett leírni a világot és az emberi kapcsolatokat. A *háló* és a *korlát* szavunk például egyszerre kétféleképpen is értelmezhető: a *háló* például lehet védőháló és akadályozó tényező is, a *korlát* szintűen lehet védőkorlát és akadályozó (korlátozó) tényező.

társadalmi kommunikációt is. Mivel minden és mindennek az ellenkezője is lehet csoportképző erő, a csoportok közötti nézetkülönbségek gyakran kibékíthetetlenek, mert nem csak intellektuális vélemények, hanem különböző identitások is ütköznek egymással.

Kulturális rosszkedvünk tehát nagyobb-részt abból adódik, hogy a szabadságfokunk és jólétünk kiterjesztését ígérő és sok tekintetben meg is valósító globális változások akarva-akaratlanul szétzilálták a hagyományos életkereteket és közös kulturális kódokat (közérkölc, műveltség), amelyek korábban biztonságosan meghatározták életünket.

Emiatt a társadalmi összetartó erők fokozatosan elgyengültek, illetve a széttartó (centrifugális) erők fokozatosan felerősödtek. A világ rendezetlenné, kaotikussá vált, aminek érzetét a globalizált média a maga félelemkeltő módján nemcsak felnagyítja, hanem folyamatosan napirenden is tartja. Az általános veszélyérzetet nagymértékben fokozza az a tény, hogy az elmúlt száz évben (hadi)technikai eszközeink olyannyira hatékonyvá váltak, hogy néhány elborult ember destruktív döntése nyomán már nemcsak embertömegek halhatnak meg, hanem teljességgel kipusztulhat a földi élővilág is. Nem véletlen tehát, hogy a körülöttünk lévő világ egyre (há)borúsabbnak, kiszámíthatatlanabbnak és erőszakosabbnak látszik, ami egy várható apokaliptikus világhoz vezető előérzetét kelti.

A nemrég megnyílt budapesti Hieronymus Bosch-kiállítás – sajátos történelmi párhuzamként – megdöbbentően hitelesen érzékelteti napjaink sajátos válságélményét, világvége-hangulatát. A németalföldi festő (1450–1516) szurreális látomásai már nem

csak az internetről és a mozikból ömlő akciófilmek és videójátékok jól ismert szörnyvilágának képeivel rokoníthatók. A háború sötét arcai – a fölrobbantott városokban kétségbeesetten bolyongó emberek képében – már nemcsak a monitorokon láthatók, hanem a pályaudvarainkra Ukrajnából és máshonnan érkező menekültek riadt, borzalmakat és szenvedéseket mutató tekintetében is.

a globalizált média
a maga félelemkeltő
módján folyamatosan
napirenden tartja

Bosch félelmetes víziói egy sajátos történelmi korszakváltás idején, különösen válságos világhelyzetben születtek. Folyamatos háborúk és a korábban biztonságot adó keresztény világrend fokozatos felbomlása

jellemzi ezt az időszakot, amelynek alapvető életérzése a bizonytalanság és a kétségbeesés volt. A megszokott világ radikális megváltozását a közelgő Apokalipszis, az isteni végítélet (világvége) előhírnökének tekintették, amely kozmikus méretű pusztulásként, a „jó” és a „gonosz” utolsó küzdelmeként írja le az „idők végezetét”. Bosch apokaliptikus képei – ellentétben a hollywoodi filmek világával – nem a „boldog vég” felé vezetik a nézőt. Eget-Földet-Poklot idéző szárnyasoltárai inkább figyelmeztetnek akarnak az erkölcsi mértékek betartására, az önmegtartóztatásra, a „jó” és a „rossz” közötti választás felelősségére. Ugyanakkor a festő önmaga körül – akarva-akaratlanul – inkább csak a rosszat és az embertelent látja. Képein Jézus többnyire a gonosz emberek által megalázva-meggyalázva jelenik meg, nem pedig diadalmas Megváltóként; az emberek is lényegében csak jellegetlen masszaként ábrázolódnak különböző típusú bűnökben és élvezetekben tobzódva. Eltorzult arcok, meztelenre csupaszított nők és férfiak, emberformájú lények sorjáznak a gyönyörök és bűnök útjain, miközben

mögöttük borzalmas gyilkosságok, felgyújtott otthonok keretezik a szemhatárt. Ebben a kultúrától megfosztott szubhumán univerzumban minden korábbi érték és civilizációs vívmány funkciótlannal és értelmetlenül összekeveredik, összerosódik a zsigeri (al)világból feltörő undorító állati és növényi szörny-szülöttekkel. A „kiteljesedett bűnösség” kora ez, amely roppant módon hasonlítható napjaink disztópikus filmjeinek jövőképéhez – amely megtisztulásra és megváltásra vár. Az első pillanatban ezek a képek sok tekintetben nyomasztóak, hiszen szörnyűséges jövőt, a pusztító végítélettől való zsigeri félelmeket vetítenek elénk. Ugyanakkor a „szembenézés” katartikus mozzanatának tekinthető, hogy mindvégig meghagyják az emberi választást, a döntést a „jó” és a „rossz” között.

A globalizáció veszélyei

Az ilyen jellegű válságos helyzetekben az első reakciók óhatatlanul zsigeriek. Felfokozott érzelmeket és indulatokat hordoznak, ami beszűkíti, rugalmatlanná teszi a gondolkodást, amely így kevésbé képes befogadni új impulzusokat, kevésbé képes reálisan megítélni a körülötte lévő világot. A globalizáció ellentmondásos következményeivel szemben az első természetes (ellen)reakció, a bezárkózás, amit – a saját hely (locus) felértékelődése

miatt – globalizációnak neveznek. A globalizáció mindenekelőtt a helyi, elsősorban nemzeti keretek megerősítését jelenti,²³ ami azonban még a nagyobb országok esetében is roppant kockázatos vállalkozás, mivel nagymértékű elszigetelődéshez vezet(het). A másik közvetlen ellenreakció a bizonytalan jövő elől menekülő múltba fordulás, amikor a hajdanvolt aranykor feltámasztása tűnik reális alternatívának.²⁴ Mindez együtt jár a komplexitás lebontására irányuló törekvésekkel, a gondolkodás leegyszerűsödésével, amely egyre inkább polárisan, fehéren-fekétén látja a világot. Különösen a felfokozott válsághelyzetekben jelenik meg az a szemlélet, amely a jelenből csak a katasztrófákat, a jövőből pedig csak a negatív kilátástalanságot olvassa ki.

Ennek a látásmódnak a legköltőibb megfogalmazását Walter Benjamin adja, aki nem sokkal halála előtt 1940-ben így írt a „történelem angyaláról”: *„Van Kleenek egy Angelus Novus című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire, és el akarja hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat, és összeilleszse, ami széttörtött. De vihar*

²³ A globalizáció irányát és nehézségeit elsősorban az internet szabályozásával kapcsolatban szokták megfogalmazni. A világháló ugyanis látványosan szemlélteti, hogy a globalizáció valóban nincs tekintettel a helyi kultúrák belső sajátosságaira, ami azért is veszélyes, mert az infokommunikációs technológia meghatározó fejlesztői és szolgáltatói néhány gazdagabb országban – elsősorban az USA-ban – tömörülnek, ami nagymértékben kiszolgáltatottá teszi a többieket ezen a téren. Nem véletlen tehát, hogy a nagyobb autokratikus rendszerek – Kína, Oroszország, Irán – vezetői okkal-joggal sérelmezik az internet nyitottságát, és komolyan szervezik országuk lekapcsolását a világhálóról, illetve saját, nemzeti internet kialakítását.

²⁴ Sok tekintetben ilyennek gondolom az Ukrajna elleni orosz támadást, amely legfőképpen a Szovjetunió régi nagyságának és dicsőségének feltámasztására irányul, de ilyen jellegű megnyilvánulásnak tekintem az április 3-i magyarországi parlamenti választások eredményét is: az emberek többsége „nosztalgikus honvágygal” gondol vissza a Kádár-rendszer biztonságára és a „külön-utasság” lehetőségére, ezért elfogadhatónak tartja a paternalista politikai rendszer működését is.

kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztatlanul úzi a jövő felé, amelynek hátát fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmasz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.” Ez a szöveg egy olyan múltbéli aranykorra utal, ami nyilvánvalóan sosem létezett, de a jelen szörnyűségeit, a jövő kilátástalanságát, valamint a haladásra vonatkozó csalódottságot kimondhatóvá teszi. A történelem felzaklatott és kétségbeesett „angyala” és szemtanúja csupán katasztrófákat és romokat lát mindenütt, és csak annyit tud, hogy a változások kifejezetten rossz irányba tartanak.

Immanuel Kant elvi példája

Ezzel vissza is kanyarodtunk a felvilágosodás filozófiájához, amelynek lényege Immanuel Kant szerint: „az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. *Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék.* Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata”.²⁵ A kiskorúság metaforája a gyermek és a felnőtt gondolkodás különbségére utal. Mai szóhasználatban a kétféle gondolkodásmód különbözősége a differenciáltság mentén írható le. Ebben az értelemben a gyermeki lét kiszolgáltatottsága és felelőtlensége szorosan összefügg az

önállótlanossággal, irreális egocentrizmussal és a következmények számbavételének hiányával. A felnőtt magatartás viszont a bennünket érő viszontagságokat az élet szükséges és természetes velejáróiként kezeli. Felméri reális lehetőségeit, és képes megkülönböztetni az egyéni szinteken jelentkező problémákat

„kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék”

azoktól, amelyekkel a társadalmi szférában kell megbirkózni. A felnőtt lét és felelősségvállalás alapvető megkülönböztető jegye az egyéni és közösségi felelősségvállalás hatékony összehangolása, ami sok tekintet-

ben megfeleltethető a rend és rendezetlenség dinamikus egyensúlyának megtalálásának. Ebben a helyzetben az egyes ember előtt álló igazi kihívás nem az, hogy mindig igaza legyen, hanem az, hogy személyes önállóságát össze tudja egyeztetni a közösségi szerveződéssel.

Az egyéni és közösségi felelősségvállalás együttes érvényesítése azonban roppant félelmetes teher, amelyet nagyon nehéz egyedül megvalósítani: „Az egyes embernek nagyon nehéz tehát a szinte természetévé vált kiskorúságból kivergődni. Valósággal megszerette, s egyelőre valóban képtelen arra, hogy a saját fejével gondolkodjék, mivel soha nem is engedték, hogy megpróbálja. A természeti adottságok értelmes felhasználásának vagy inkább a velük való visszaélésnek mechanikus eszközei: a szabályzatok és formulák - az örökös kiskorúság béklyói. Még aki levetné azokat, az is csak bizonytalanul ugranék át a legkeskenyebb árkon is, mivel nem szokott hozzá a szabad mozgáshoz. Ezért csak keveseknek sikerült, hogy önálló szellemi tevékenységgel kilábaljanak a kiskorúságból, és biztosan járjanak.”²⁶ Ugyanakkor Kant

²⁵ Immanuel Kant: Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1974. 80.

²⁶ Uo. 80.

mélységesen hitt abban, hogy a racionális belátás, a nagykorú értelem alkalmas állattias önzésünk megzabolázására, a közösségi érdekek egyidejű érvényesítésére: *„E felvilágosodáshoz azonban semmi egyéb nem kell, csak szabadság, annak is a legártalmatlanabb fajtája: nevezetesen az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadsága.”*²⁷

A posztmodern korszak kihívásai között azonban ez a roppant optimista megközelítés több szempontból is elbizonytalanodott. Legfőképpen azért, mert bebizonyosodott, hogy az elmúlt évszázadok növekvő racionalizációja nem hozta automatikusan magával a közérkölcsök javulását. Az észszerűség szabadsága sok esetben világégeseket és megsemmisítő koncentrációs táborokat eredményezett, nem pedig világbékét. Ebben a helyzetben – különösen a kevésbé békés és demokratikus országokban – a közvetlen túlélés, az egyéni érdekérvényesítés és társadalmi önzés²⁸ maradt a domináns életérzés. Ráadásul a gazdasági és politikai egyenlőtlenségek fenntartásában érdekelt hatalmi aktorok – különösen a totalitáriánus rendszerek irányítói – az emberek politikai infantilizálásában maradtak érdekelték, amelyet az egyéni és a politikai felelősség határainak elmosása révén igyekeznek megvalósítani.

a gazdasági és politikai egyenlőtlenségek fenntartásában érdekelt hatalmi aktorok

Úgy tűnik, hogy a közösségi felelősség kérdése – valószínűleg nem először és vélhetően nem is utoljára – ismét előtérbe került. Ez a mostani válságos időszak arra int, hogy szembe kell néznünk az egyre szélesedő globalizációs folyamatok nehézségeivel és közös felelősségével: a lehetőségek az

élővilág kiirtásától a hosszú háborúskodásra való felkészülésen át egy új, közös önkormányozásra épülő felelősségvállalásig terjednek. Az utóbbi mindenekelőtt azt jelenti, hogy egyre hatékonyabb eszközeink miatt óvatosabban kell bánni azokkal a múltból hozott szükségleteinkkel, amelyeket „önző génjeink” diktálnak. Sok olyat megtehetünk ma már – kifoszthatjuk a természetet, hatalmaskodhatunk embertársaink fölött –, amit szíves-örömmel megtennénk, de érdemes lenne tudatos erkölcsi gátak révén korlátozni: „megtehetnénk... de nem tesszük”, mert hosszú távon mérgezőek és veszélyesek.

Immanuel Kant abból indult ki, hogy végső soron mindannyian észszerűen gondolkodó emberek vagyunk, ami révén képesek vagyunk felülmúlni egyéni ösztönkésztetéseinket és kulturális különbségekből fakadó eltéréseinket, ami révén képesek lehetünk „kiskorú” lényből „világpolgárrá” válni és „jogszerű polgári társadalomban” és „örök békében” élni. 1781-ben megfogalmazott

²⁷ Kant, uo. 81.

²⁸ Bibó István szerint a magyarországi politikai rendszerváltások ismétlődő vonása nem annyira a fordulat politikai tartalmában érhető tetten, „hanem sokkal inkább a politikai fordulatok közepette való egyéni eligazodni nem tudás vagy rossz helyezkedés különféle következményein, számonkérésen, új igazodáson, állásvesztésen, beszukáson, akasztáson. Ez az egész közérzés valóságos és jól megalapozott tapasztalatokon nyugszik, azokon a tapasztalatokon, melyeket az utóbbi évtizedekben teljességgel megromlott és lezüllött magyar közélet és magyar sajtó nyújt a szemlélőnek: a hatalmaskodásnak, a frázisoknak és közügy címén személyes ügyek intézésének az ismétlődő közös látványán.” (Bibó István [1994]: Demokratikus Magyarország. Uő. Válogatás Bibó István tanulmányaiból. Magvető, Budapest. 312–313.)

politikai utópiájában²⁹ erről a lehetőségről így ír: „Mivel az emberek nem pusztán ösztönszerűen cselekszenek, mint az állatok, de egészében nem is átgondolt terv alapján járnak el, mint az értelmes világpolgárok, lehetetlennek tetszik, hogy tervszerű történelmük legyen (mint pl. a méheknek vagy a hódoknak). A szemlélő óhatatlanul bizonyos bosszankodást érez, ha viselkedésüket a világ nagy színpadára állítva nézi, s a részletekben megcsillanó bölcsesség ellenére végül is azt tapasztalja, hogy végső soron és egészében véve bolondságból, gyermeki hiúságból, sőt ráadásul gyakran gyermekes gonoszságból és rombolási vágyból van az egész összeszöve, s így végül nem tudja, mit is gondoljon kiváló tulajdonságaira oly rátarti nemünkről” (52).

„[...] Ez a probléma egyben a legnehezebb is, s az emberi nem ezt oldja meg legutoljára. A nehézség, amely már a feladat pusztá eszméjénél szembeötlik, az, hogy az ember állat, amelynek úrra van szüksége, ha nemének más tagjaival együtt él. Társai kárára visszaél ugyanis szabadságával; s habár értelmes lényként kíván is egy mindenki szabadságát korlátozó törvényt, önző állati hajlama mégis arra csábítja, hogy ahol teheti, kivonja magát alóla. Szüksége van tehát egy úrra, aki megtöri akaratát, és arra kényszeríti, hogy engedelmessédjék egy olyan általános érvényű akaratnak, amely lehetővé teszi mindenki szabadságát. Ám honnan veszi ezt az urat? Nem máshonnan, mint az emberi

joggal nevezték
a „nemzetek tanítójának”

nemből. Ám ez úr is csak állat, amelynek úrra van szüksége. Akárhogy fogunk is hozzá, beláthatatlan, hogyan sikerülhetne szert tenni az általános igazságosság fejére, aki maga igazságos – akár egyetlen személyben, akár számos, erre kiválasztott ember társaságában keressük. [...] Minden között ez a feladat tehát a legnehezebb; s nem is lehetséges tökéletes megoldás; az olyan görcsös fát, amilyenből az ember van, nem lehet teljesen egyenesre faragni. A természet ennek az eszmének csupán megközelítését szabta ki feladatunkul.” (62–63.)

Comenius cselekvő példája

Jan Amos Komensky (1592–1670), közismertebb nevén Comenius tekinthető a modern európai pedagógiai kultúra egyik legfontosabb megalapozójának. Joggal nevezték a „nemzetek tanítójának”, hiszen a cseh származású író és tanár fontos szerepet játszott az újkori pedagógiai gondolkodás kialakításában, illetve közvetlenül is részt vállalt az angol, a svéd, a holland, a lengyel és magyar oktatási rendszer reformfolyamataiban – közzismert, hogy Sárospatakon is tanított 1650-től 1654-ig. A nevelés, az oktatási reform és az iskolaalapítás, úgy tűnik, számára optimista kiútkeresés – R. Várkonyi Ágnes szép metaforájával élve „Ariadne fonala”³⁰ – volt arra, hogy kikerüljön a korabeli háborús viszonyok és a sorozatos személyes tragédiák kiúttalannak látszó labirintusából.³¹ Ebben az

²⁹ Immanuel Kant (1980): Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In: Uő.: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Gondolat, Budapest

³⁰ R. Várkonyi Ágnes (2011): Comenius, a nemzetek tanítója. Zempléni Múzsá. 11. 3. (43.) sz., 22.

³¹ A labirintus itt egyfelől a kiúttalanság szinonimája, ugyanakkor Comenius egyik legismertebb korai erkölcsi munkájában – *A világ útvesztője* – 1623-ban épp arról ír, hogy a tudás révén ki lehet jutni ebből a labirintusból. A történet szerint az ifjú vándor a „hírhajhászók” birodalmába jutva azt tapasztalja, hogy az emberek minden átmenet nélkül hol sírnak, hol nevetnek és bármikor rémületbe esnek a „hírközlők sípjainak” szövegei alapján: „úgy táncolnak, ahogy

időszakban van a nagyarányú gazdasági visszaesést jelentő úgynevezett kisjégkorszak, ekkor zajlik a harmincéves vallásháború, amely Comenius életét is nagymértékben szétzilálta. Már tízéves korában árvaságra jutott, majd az őt befogadó protestáns közösség elleni vallásüldözés miatt folyamatosan menekülnie kellett. Feleségét és gyermekeit a háború nyomán kibontakozó pestis vitte el, házát és kézíratait felgyújtották a katonák, egész életére száműzött menekülővé vált. A korabeli válságok és személyes tragédiák azonban nem tántorították el attól, hogy az európai béke megvalósításán és a „romlott emberi társadalom” megjavításán dolgozzon, amelyet a morális megújításban és a romlatlan ifjúság helyes nevelésében gondolt megvalósítani.³²

Átfogó új nevelési rendszert dolgozott ki, és a jövő zálogát a tudás, a műveltség modernizációjában jelölte meg. Számára a műveltség a rendezettséggel egyenlő: *„A művelt nemzetek úgy működnek, mint az óraművek, rendben intézik magán és közügyeiket. A műveletlenek olyanok, mint a széthulló rőzseköteg. A művelt nemzeteknél mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi kötelességét. A műveletlenek között senki nem alkalmazza munkáját a másikhöz, minden széthullóban van. A művelt nemzetek gazdagok, bőségben élnek, a műveletlenek szegénységben tengődnek. A művelt nemzetek ismerni akarják a századok folyását, hogy szemük előtt tartva a múltat megjavítsák a jelent a jövő hasznára. A műveletlenek nem ismerik a*

a „romlott emberi társadalom” megjavításán

*múltat, a jellel szemben balgák, a jövőre készületlenek.”*³³

Itt és most csak arra a rendíthetetlenül optimista magatartásra szeretnék rámutatni, amely Comeniust arra ösztönözte, hogy a világlágések és személyes tragédiák közepette mégis a jövő építésén, az ifjúság nevelésén fáradozzon: higgyen abban, hogy a megreformált iskolák „játsszóhelyekké, öröm és gyönyörűség hajlékává válnak”.³⁴

Ennek a „mégis”-nek a makacssága nyilvánul meg egyik legfontosabb pedagógiai művében is, amelynek Bevezetőjében azonban még a teljes reménytelenség szólal meg: *„Mert vajon mibennünk és a mi dolgaink között van-e valami a kellő helyén és helyes állapotában? Mindmostanáig semmi sem. Minden fonákul vagy összekuszáltan hever szertesztét, vagy omlik össze. Az értelmesség helyett, amelyben az angyalokkal kellene egyenlőknek lennünk, a legtöbb emberben akkora tompultságot találunk, hogy a legfontosabb dolgok ismerete terén tudatlanságban az állatok színvonalán állanak. [...] Az égi bölcsesség helyett, amelynek segítségével lehetővé vált számunkra, hogy minden földi jó közül a legjobbat ismerjük meg és becsüljük a legédesebb gyönyörűségünket találva fel benne, ott van a legocsmányabb elrugaszkodás attól az istentől, akiben élünk, mozgunk és vagyunk, az ő legszentebb isteni hatalmának ostoba semmibevése. A kölcsönös szeretet és nyíltszívűség helyén kölcsönös gyűlölet, ellenségeskedés, háborúskodás, öldöklés van; az igazságosság helyén*

a síp füttyül”. Ebben a művében Comenius arra figyelmeztet, hogy a társadalom tájékozatlan és tudatlan, így könnyen lesz a hiedelmek, álhírek és hisztériák áldozata. Szerinte egyedül a tudás és a szeretet védhet meg a „hírközlők sípjaitól”. (Johannes Amos Comenius [1961]: *A világ útvesztője* [ford. Dobossy László]. Magyar Helikon, Budapest.)

³² R. Várkonyi Ágnes (1994): Comenius és a vesztfáliai béke. Uő.: *Europica varietas – Hungarica varietas*, Budapest. 62–75.

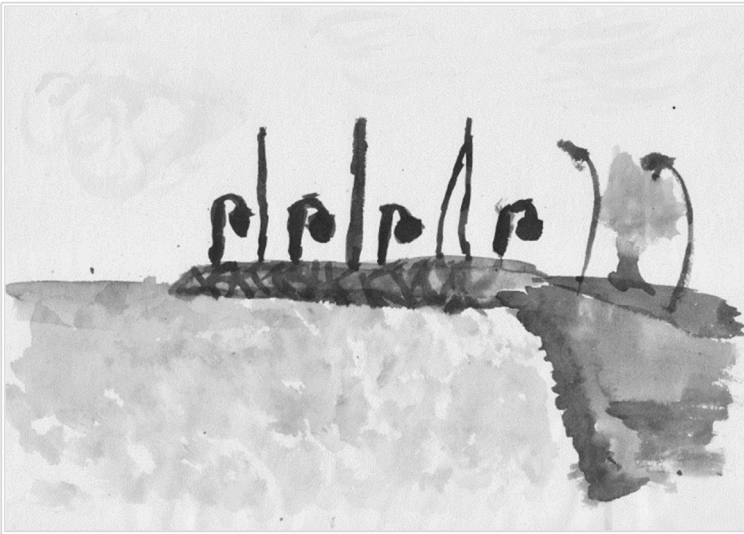
³³ Idézi R. Várkonyi, 2011, 24. o.

³⁴ Comenius (1992): *Didactica magna* (ford. Geréb György). Seneca, Pécs. 37.

*méltánytalanság, jogtalanság, elnyomás, család, rablás. a tisztaság helyén ocsmányságok és erkölcsstelenségek a gondolatokban, beszédekben és cselekedetekben egyaránt.*³⁵

Hasonló kettősséget figyelhetünk meg Comeniusnál a korabeli magyarországi viszonyok megítélése kapcsán. Egyfelől a franciaországi felkérés helyett a sárospataki meghívást fogadja el, tehát joggal bízik abban, hogy itt maradandót fog alkotni, amit egyik elköszönő beszédében meg is fogalmaz: „Kedves magyarjaim, én reményseim! Ebben az iskolában megjelentek a világosság szikrái. Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány iránti vágy, hogy [...] a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős vad hegységek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gonddal megműveltesenek, mint a virágos kertek, a szőlő és a fáültetvények.”³⁶

Ugyanakkor nem fukarkodik a korholó beszéddel sem: „Kedves magyarok, a belső békét inkább óhajtánótok kell, mint dicsekednetek vele. mert ha van hely a nap alatt, ahol az irigység és a gyűlölet az úr, ahol az emberek belső gyűlölettel és ellenségeskedéssel emésztik magukat, vagy legalábbis nem törődnek magukkal, hanem elhanyagolják ügyeiket – ez az a hely. Többnyire úgy viselkednek, mintha mindenki csak a maga haszna előmozdítására született volna, senki a közjóéra. [...] Gyakran hallom, amint fiaid a haza boldogtalan állapotáról panaszkodnak, s ezerszer elmondják a mélyen átértzett sirámot: szegény lesújtott hazánk! De bárcsak fel tudnátok fogni, hogy senki nem tud benneteket úgy lesújtani, mint ti saját magatokat megfontolatlan tetteitekkel és azzal az érthetetlen renyhességgel, mely a pusztulástól megmentő nagy cselekedetekre alkalmatlanná tesz.”³⁷

Szabó Orsolya Réka
festménye (6. o.)

³⁵ Comenius (1992): *Didactica magna* (ford. Geréb György). Seneca, Pécs. 28–29.

³⁶ Idézi R. Várkonyi, 2011, 23–24. o.

³⁷ Idézi Dörömbözi János (1992): Előszó. In: Comenius: *Didactica magna* (ford. Geréb György). Seneca, Pécs, 1992. 9–10.